

63. ДБХ. – С.228.
64. Там же.
65. Там же.
66. Там же. – С.228, 230.

Резюме

В статье рассматривается политика правительства Б.Хмельницкого по отношению к крестьянству и мещанству после подписания 8 августа 1649 г. Зборовского договора. В частности, освещаются действия гетмана, направленные на то, чтобы, с одной стороны, засвидетельствовать перед польским правительством исполнения условий принятого договора и предотвратить организацию военных действий, а с другой – сохранить единство национально-патриотических сил.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 94(477.64):94(4)]“1667-1668”

О.В.Мудрецов

РОЛЬ ЗАПОРІЖЖЯ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ У 1667 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1668 рр.

В статті робиться спроба розкрити роль Запорозької Січі у взаєминах з Правобережним гетьманатом, Кримським ханством, Туреччиною, Росією та Польщею.

Ключові слова: *Запоріжжя, політика, договір, диверсія, посли.*

Політична роль Запоріжжя після укладення Андрусівського перемир'я є недостатньо розробленим напрямком. Зазначена проблема не стала предметом спеціальних досліджень і розглядалася лише опосередковано в контексті більш загальних праць, зокрема в монографіях Н.Костомарова Д.Дорошенка, О.Апанович, К.Стецюк, Т.Чухліба. Вчені з'ясували ряд моментів, що стосуються відносин Запоріжжя із Правобережним гетьманатом, Кримським ханством та Польщею¹. Проте нез'ясованими лишилися: політика Османської імперії щодо Січі, місце останньої в російсько-татарських відносинах та інші питання.

Метою цього дослідження є вивчення кола питань, пов'язаних із по-

літичною роллю Запоріжжя у Центрально-Східній Європі в 1667 – першій половині 1668 р.

Переломним моментом політичних відносин Росії та Польщі з Кримським ханством і Османською імперією стало Андрусівське перемир'я. Мусульманські держави не могли допустити зближення Варшави і Москви, яке загрожувало стати новою християнською потугою, спрямованою проти них (стара вже існувала як факт союзу Венеції та Австрії)². Укладення договору могло привести до посилення протиріч і, зрештою, привело до військових зіткнень за українські землі³. Причиною посиленої уваги Порту до козацької України, було не лише її вигідне стратегічне положення та торгові шляхи, але й наміри щодо Османів частини європейських політиків, зокрема Англії, Франції та Голландії⁴. Ці країни погоджувались на інтервенцію Туреччини в Україну в обмін на забезпечення спокою в Середземномор'ї та відвернення Габсбургів від проблем Заходу.

Крім того, у 1666–1667 рр., сприятливо склалися обставини для включення у боротьбу за Україну. Польща та Росія були виснажені, а частина еліти козацької України шукала допомоги. До 1669 р. основна увага Порту була прикута до війни із Венецією за острів Крит, тому Туреччина лише опосередковано брала участь у політичних процесах в козацькій Україні: за посередництвом П.Дорошенка та Аділ-Гірея. Кримське ханство в цьому напрямку вело більш активну і неоднозначну політику. Хан сподівався шляхом включення козацьких земель до васальних територій кримського ханства зменшити власну залежність від султана та посилити таким чином свою роль у Причорноморському регіоні⁵.

Запоріжжя у 1667 р. було третім політичним центром в козацькій Україні. Контроль над ним давав кожному з претендентів на українську територію додаткові ресурси. І саме в цей час через вбивство Ю.Лодиженського Січ знаходилась на межі розриву з Росією. Цю обставину намагались використати ханат та П.Дорошенко. Правобережний гетьман протягом першої половини 1667 р. не міг отримати значної військової допомоги з Криму для боротьби з Польщею, бо хан мотивував відмову тим, що не може вийти з військом за Перекоп і залишити ханство без захисту перед потенційними нападами об'єднаних сил запорожців та калмиків⁶. Тому гетьман докладав багато зусиль для того, щоб залучити на свій бік запорозьких козаків, надсилаючи до них листи і спеціальні посольства⁷. С.Донець, посол І.Брюховецького на Січі, який перебував там в травні 1667 р., доповідав лівобережному гетьману, що від П.Дорошенко часто їздять на Запоріжжя, але запорожці “достаточно” з ним та татарами “не сполучилися”⁸. А полтавський козак Остап, який їздив до Чигирина по

своїх справах і виїхав звітти 20 червня, свідчив, що Коробка, полковник Чигиринський, їздив з посольством на Січ від гетьмана та війська, але повернувся не маючи успіху⁹. В кінці травня В.Кікін у звіті царю зазначав, що в Чигирин прибув на 30 конях чигиринський козак Ушул, “здаючись со всем Запорожьем и присягали в Чигирине от всего Запорожья”. І в той же час виїхав на Січ від П.Дорошенка корсунський піхотний полковник Семен Бут, щоб укласти присягу на Запоріжжі¹⁰. Вели переговори і ханські послани, яким вдалось в кінці червня 1667 р. укласти з Запоріжжям договір, який передбачав, “...что хану крымскому давать им, запорожским казакам, на год жалованье всякому человеку по коню, да по сабле, да по саадаку”¹¹.

Дуже цікавими є відносини в цей час Криму та Росії. Наприкінці травня 1667 р. до Москви прибув ханський гонець Телеш-ага з вимогою відпустити Магомет-агу, якого вже понад півтора місяці тому вбили запорожці. На нашу думку, це був дипломатичний маневр для звинувачення у вбивстві Росії та лівобережних козаків і витребування додаткових “поминок”. Адже коли послу офіційно оголосили про обставини смерті голови дипломатичної місії, той одразу звинуватив у цьому лівобережних козаків. Посольський приказ як міг переконавав його, що вбили Магомед-агу “черкасы дорошенкового полку”¹².

Польща, яка вела боротьбу з П.Дорошенком, теж була зацікавлена у підтримці Запоріжжя і її уряд вирішив залучитися підтримкою І.Сірка. Ще на початку 1667 р. до Криму був направлений Кухарський з листами від короля до султанів. Посол мав довідатись про І.Сірка та увійти з ним в зносини, щоб переконати служити Польщі. Але в січні він сам з’явився у Львові та заявив, що не визнає П.Дорошенка за гетьмана й готовий вести військові дії з запорожцями проти його спільників – татар. Сіркові було запропоновано напасти на Крим тоді, коли татари підуть на Польщу¹³. І, як показав подальший перебіг подій, сторони дійшли згоди.

Татари, які були заспокоєні договором із січовиками, послали на допомогу П.Дорошенку великі загоони. Об’єднані українські і татарські війська вирушили на зустріч польським військам, які вторглися на Правобережжя під командуванням польного гетьмана Яна Собеського для закріплення позицій, набутих в результаті Андрусівського перемир’я. Польські сили були обложені у Підгайцях на початку жовтня 1667 р. і після великих боїв там було укладене перемир’я, безпосередньою причиною якого став посищений відступ ханських військ до Криму для захисту своїх володінь від вторгнення запоріжців¹⁴.

Водночас з початком військових дій між союзними військами та армією Яна Собеського, на Перекоп вирушило козацьке військо. Сильна

Перекопська фортеця здалася козакам. Розділившись на два загони по 2000 козаків, запорожці рушили вглиб Кримського півострова. На чолі одного загону стояв кошовий отаман Іван Рог, на чолі другого – Іван Сірко. Частина польських джерел промовляє, що І.Сірко на час нападу захворів на лихоманку і здав командування сотникові Івашкові¹⁵. Але більшість джерел називає саме його організатором та виконавцем нападу¹⁶. Загін Рога захопив м.Арбаушук, а Сірко пішов на Кафу, потім на улус Ширинбея, одного з найбільших аристократів Криму. Раптовий напад запорожців викликав паніку в Криму. Татарські сановники шукали порятунку в горах. Сам хан, зібравши поспіхом двір, втік з Бахчисарая до моря і переправився до Туреччини¹⁷. У результаті походу було спустошено ряд кримських міст та сіл. Польські резиденти при кримському хані Злотницький та Лихоцький повідомляли, що ширинбеївський і мансурівський улуси до того спустошені, що “тільки коти та пси залишилися”¹⁸. Було захоплено сина та жінку Ширинбея, близько 1500 осіб козаки взяли у полон та звільнили біля 2000 невільників¹⁹.

Запорожці, припускаючи, що калга Керим-Гірей, який пішов з ордою до Дорошенка, може повернутися і заблокувати їм вихід з півострова, не пішли в Бахчисарай, а повернули назад до Січі²⁰. Але частина підрозділів з війська калги все ж таки встигла дістатися до Перекопу раніше козаків. У результаті тривалих боїв, які призвели до значних втрат з обох сторін, останні змогли прорватися²¹.

Прихильність еліти Криму до П.Дорошенка, внаслідок диверсії І.Сірка, похитнулася. Впливова партія кримських мурз, очолювана Ширин-беями, яка з середини 60-х років і особливо після Андрусівського перемир'я всіляко підтримувала Дорошенка²², вже з сумнівом дивилась на свого союзника. Адже зовсім не за випадковим принципом І.Сірко спустошував ханство. Найбільше постраждали улус Мансур та Ширин. Крім того, було захоплено сина та жінку Ширин-бея. А останній очолював одне з чотирьох “колін” кримських татар, – Ширин²³. І, хоча кожне коліно мало власних беїв (кирим-беїв), Ширин-бей традиційно був найвпливовішим аристократом після хана. Кирим-беї і ногайські мурзи, що входили до складу дивану (уряду), розв'язували більшість політичних питань. А Ширини традиційно мали на диван найбільший вплив²⁴. Тому їх позиція іноді ставала вирішальною. І.Сірко врахував це при плануванні нападу.

Взимку 1667–1668 р. в Криму панували антиукраїнські настрої. Польським послам, що прибули до Бахчисарая в грудні 1667 р. з приводу ратифікації Підгаєцького договору, висловлювалась пропозиція надання допомоги для відбиття козацьких фортець. Пропонувалось також

відбудувати Кодак, бо ханські замки мало стримували запорожців. Зі свого боку татари обіцяли допомогу навіть у постачанні провіанту²⁵.

Петро Дорошенко політичними заходами намагався повернути прихильність татар. В листі до хана від 28 січня 1668 р. гетьман доводив, що під час походу на Польщу він не тільки не контролював запорожців, але і змушений був відбивати в них Чигирин, який вони намагались захопити²⁶. А в квітні вже повідомляв, що послав на Січ військового суддю Богаченка для повернення ясиру і що сам збирається туди²⁷. У тому ж місяці до Бахчисараю прибули гетьманські послы, які, разом із закликом допомоги у боротьби проти поляків, обіцяли знищити Запоріжжя, щоб татар більше не турбували напади козаків²⁸. А про повернення захоплених трофеїв П.Дорошенко клопотався до кінця літа 1668 р., але безрезультатно²⁹.

Військова загроза з боку Запоріжжя стала одним із пунктів російсько-турецьких переговорів кінця 1667 – поч. 1668 року. 8 листопада 1667 року до Константинополя прибули російські послы стольник Афанасій Іванович Нестеров та дяк Іван Федорович Вахромеев³⁰. Филипівський митрополит Гавриїл та андріанопольський митрополит стали інформаторами послів. Серед інших свідчень вони повідомили, що султан наказав будувати на Перекопі фортеці, щоб зашкодити запорожцям нападати на Крим³¹. Пізніше послы довідались, що 24 лютого та 19 травня 1668 р. приїздили посольства від Д.Дорошенко: перше – з проханням про допомогу, друге – з питань підданства. У цей час турецька армія на о.Крит була недоукомплектована, частина поповнення була потоплена на човнах при транспортуванні. Військо зазнавало поразок. Не дивлячись на нестачу війська, султан вимушений був відправити проти запорожців 10 галер³².

Турецька адміністрація, зацікавлена у сприянні Росії у знятті загрози нападів з боку Запоріжжя, порушувала це питання в переговорах. Каймакан Мустафа-паша висловив занепокоєння діями І.Сірка. Турецьку сторону цікавило, чи всі запорожці служать царю, отримують вони платню, і чи це вони (в розумінні – російські піддані) разом з калмиками нападають на Крим і виходять на човнах у Чорне море. Також він повідомив, що для захисту своїх володінь султан направив проти них свої “каторги” з військом і наказав це ж саме зробити ханові. Послы відповіли, що запорожці служать царю, але нападають на Крим і інших турецьких васалів “вори”, і якщо їх знищать, то царю це “чаятельно не в досаду будет”, і зазначили, що хан може піти війною проти Уворів” та калмиків, але не повинен нападати на відданих царю запорозьких козаків³³. Загалом, питання гарантій від нападу запорожців сторони торкалися ще не раз. І у відпускній грамоті підкреслювалась заборона донським та запорізьким козакам “морским и сухим путём” нападати на Туреччину та її васалів³⁴.

Таким чином, протягом 1667 – першої половини 1668 р. Запоріжжя було об'єктом політичної уваги Правобережного гетьманату, Кримського ханства, Туреччини, Росії, Польщі, які були зацікавлені у контролі над військовими акціями січовиків. Запорозька еліта вела активну зовнішню політику, в ході переговорів було досягнуто ряд домовленостей про ненапад з П.Дорошенком та Кримським ханством. Проте піч час битви під Підгайцями запорожці на чолі з кошовим та І.Сіркою (який, можливо, привів з собою козаків зі Слобожанщини) вчинили диверсію проти Кримського ханства. Метою нападу було прагнення домогтися виходу татар з війни П.Дорошенка проти поляків. Отже, у зазначений період Січ намагалася грати на протиріччях між своїми сусідами, але пріоритетом у зовнішній політиці стала Польща.

Примітки

1. *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. – СПб., 1095. – Т.16. – С.94-95; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.137; *Апанович О.М.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С.210, 212; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. – К., 1960. – С.277-289; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.398.
2. *Заруба В.* Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Київська старовина. – 2003. – №1. – С.8.
3. *Санин Г.А.* Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в.– М., 1979. – С.277.
4. *Заруба В.* Назв. праця. – С.8.
5. *Фазизов С.Ф.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (От Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Саратов., 1986. – С.11.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875 (далі – Акты АЮЗР). – Т.6. – С.186.
7. *Апанович О.М.* Назв. праця. – С.210.
8. Акты АЮЗР. – Т.6. – С.189.
9. Там же. – С.192.
10. Там же. – С.185.
11. Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – №15424. – Ст.656. – Арк.717-726.
12. Російський Державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.123. – Оп.1. – №46. – Арк.11-26.
13. *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego, 1629–1674. – Kraków, 1898. – N.I. – S.511.

14. Літопис Самовидця / Вид. підг. Я.Дзира – К., 1971. – С.95; *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.137.
15. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan, 1840. – Т.ІІ. – S.132; *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.137.
16. АЮЗР. – СПб., 1877. – С.1; Літопис Самовидця. – С.95; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Іванчика. – К., 1992. – С.192-193.
17. *Костомаров Н.І.* Назв. праця. – С.94-95.
18. *Апанович О.М.* Назв. праця. – С.212.
19. АЮЗР. – СПб., 1877. – С.1-2.
20. *Костомаров Н.І.* Назв. праця. – С.94-95.
21. АЮЗР. – С.1-2.
22. *Барсуков А.* Род Шереметьевых. – СПб., 1899. – Кн.6. – С.512-513.
23. Інші коліна: Барін, Мансур та Сучувуд.
24. *Тунманн И.Е.* Крымское ханство. – Симферополь, 1990. – С.23-25.
25. *Дорошенко Д.* Названа праця.– С.166.
26. Acta historia res gestas Poloniae illustrantia – Krakov, 1880. – Vol. II. Pars I. – S.334.
27. Ibid. – S.365.
28. Ibid.
29. АЮЗР. – С.154.
30. РДАДА. – Ф.89. – Оп.1. – №10. – Арк.74.
31. Там же. – Арк.198-198 зв.
32. Там же. – Оп.1. – 1667. – №2. – Арк.23.
33. Там же. – Арк.19; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Учен. зап. МГУ. – 1946. – Вып.94. – Т.2. – С.116-117.
34. РДАДА. – Ф.89. – Оп.1, 1667. – №2. – Арк.142-161; Оп.1. – №10. – Арк.288-288 зв.

Summary

The article is devoted to the study of role of Zaporozhian Sechi in the political processes of taking place in centrally – to east Europe in 1667 – to the first half 1668 A basic accent is done on legations and correspondence, which the question of Zaporozhia was affected during.

Одержано 18 квітня 2005 р.